

MUZIKANTAS VELNIŲ VESTUVĖSE

Mūsų literatūra savo ištakas genetiškai sieja su tautosaka, iš jos kildina kai kuriuos išraiškos būdus, stilistines priemones. Sakytinė ir dainuotinė tradicija tarsi užima ankstesniais amžiais nesukurtos klasikos vietą. Tautosaką vis dar savinamasi, ją įtraukiant į rašytinės literatūros istoriją. Juk senieji folkloro kūrinių užrašymai, jų rinkiniai yra ir literatūrinės lietuvių raštijos paminklai.

Dar daugiau – folkloro, mitologijos poveikis literatūrai jaučiamas iki šiolei, nors ir netiesioginis. Analizuodamas kai kuriuos kūrinius, jau atkreipiau dėmesį, kad yra tam tikro prozos ir tautosakos panašumo, ypač tarp apsakymų ir sakmių veikėjų, erdvės ir laiko jutimo. Kartais tai sudaro savotišką foną, kuriame stebimas net ir šiuolaikinis žmogus, dar vis valdomas nematomų sakmių būtybių, archetipinių tautosakos veikėjų. Tas *folklorinis fonas* tiek prozoje, tiek poezijoje dar tebėra gana stiprus, ypač vyresniosios ir vyriausios kartos rašytojų kūryboje.

Pasirinkau sakmę „Velnių vestuvės“, norėdamas ją pridurti prie šioje knygoje analizuojamų kūrinių, nes juose yra tam tikro situacijų, fabulų bei veikėjų panašumo.

Semantiniai struktūriniai sakmių požymiai. Dar ir šiandien gausios mūsų sakmės yra paveikios, reiškiasi kaip mitinės projekcijos ne vien į praeitį, bet ir į dabartį, turi savo nišą bendrojoje kultūroje kaip vaidinimų, pasakojimų temos, įvairios jų meninės interpretacijos. Kolektyvinėje atmintyje veikia stiprūs *archetipinių struktūrų* įspaudai, pagal kuriuos kuriami bei atkuriami įvairūs tekstai, neišskiriant ir literatūros. Tos struktūros yra pastovesnės ir ilgaamžiškesnės nei pačios pasakojamos istorijos, jos išlieka kaip pamatinė armatūra rasti naujiems tekstams net ir tada, kai autentiški folkloro kūriniai užmirštami. Nauji pasakojimai atsiranda pagal tuos pačius tradicinėje kultūroje veikiančius dėsningumus, kurie pasižymi tam tikru pastovumu. Įdomu, kad dar ir šiandien atsiranda visai naujų pasakojimų apie senąsias mitines būtybes, tačiau atsidūrusias šiuolaikinėse situacijose.

Fabulos, veikėjai, situacijos yra difuziškos, atviros įvairiems raiškos būdams, tarsi prisitaiko prie vis kintančios gyvenimosios, nors lieka gana pastovus veikiančiųjų *funkcijų* sąrašas.

Suirus senosios baltų religijos sistemos, ilgiausiai tautosaka, ypač sakmės, išlaikė vadinamosios žemosios mitologijos vaizdinius, pastovią nomenklatūrą kvalifikuotų mitinių būtybių, veikiančių artimoje gyvenimo aplinkoje. Tos figūros, kaip jau sakytą, yra pastoviai įsitarpavusios mūsų bendrojoje kultūroje, gerai pažįstamos tos pačios folklorinės patirties žmonėms, o pasakojimuose keičiasi tik jų veikimo aplinkybės.

Tiesa, istoriškai mitinių būtybių bei dievybių funkcijos yra kitusios, jas perkvalifikuojant ar iš naujo mitologizuojant. M. Mažvydo minima „velniuva“ buvo krikščionybės konkurentė, nes kai kurios dievybės dar reiškėsi kaip senosios baltų religijos apeigų figūros.

Tačiau šiandien buvę aukščiausių dangaus ir žemės galių tarpininkai ir jų valios vykdytojai tapo liaudies kultūros, vaizduotės ar net pramogų veikėjais (velnias, ragana, laumė ir pan.). Šios senosios būtybės, praradusios savo religines kvalifikacijas, buvo *folklorizuotos* ir ėmė reikštis kaip tam tikri archetipiniai tautosakos modeliai.

Nieko naujo nepasakysiu, pakartodamas ne vieno mitologo mintį, jog sakmės, kurios tikriausiai yra buvusių mitinių pasakojimų arba perpasakojimų aidai, nėra tik lakios vaizduotės žaismė, o rimti pasaulio tvarkos aiškinimai, tam tikros patirties metoniminiai perdavimo būdai, bandymai per figūrų veikmę suvokti laiko ir erdvės parametrus.

Šis senasis mitinis pasaulis yra baugiai priartintas prie žmogaus, nes būtybės laikosi jo artimiausioje aplinkoje, pasiruošusios veikti jam kaip nors neatsargiai pasielgus. Taip į jo gyvenimą

simboliškai įsiterpia mitines išraiškas įgijusi velnių ir kitokių neįaukių padarų bendruomenė, jų vaizdiniai veikė ir veikia žmogaus gyvenimiškąsias nuostatas, jo santykius su gamta ir kitais žmonėmis.

Į sakmes gali būti dvejopas požiūris. Pirmiausia – *istorinis* bei *memorialinis*, siekiant suprasti, kuo mūsų protėviai tikėjo, ko bijojo, kaip įveikdavo mirties baimę, kaip reiškesi kolektyvinė sąmonė, senosios religijos bei mitologijos provaizdžiai. Antra – tai būtų *etinė* bei *socialinė sakmių veikmė* praeityje ir dabar, ką būtų galima pavadinti savotiška liaudies pedagogika, reguliavusia žmogaus elgesį gamtoje ir bendruomenėje.

Mitinės projekcijos turėdavo sustiprinti ir pagrįsti tam tikrą nerašytą veiklos ir elgesio kodeksą, susidedantį iš įvairių draudimų ir jų padarinių sąrašo. Sakysim, negalima susidėti su nepažįstamu, su juo derėtis, daryti sutartį, siekti lengvos naudos. Sakmėse tai gali būti velnias ar kita mitinė būtybė, viliojanti žmogų į savo žabangas.

Dar viena sakmių funkcija – kelti baimę, šurpinti, o tai turi įveikti klausytojas, patirdamas savotišką narsumo antplūdį. Siaubas beveik privalomas šiam žanrui. Tačiau baimė, siaubas čia kyla iš išorės, veikėjui atsidūrus neįaukioje aplinkoje, susitikus keistą nepažįstamąjį. Sakmė suteikia keistumo bei mįslingumo net ir šiandieninio žmogaus technikos paveiktai aplinkai. Tokio „sakmiškumo“ galima aptikti ir R. Granausko, J. Apučio, B. Radzevičiaus prozoje, V. Bložės, A. Žukausko, S. Gedos, J. Strielkūno poezijoje, ypač baladinio pobūdžio eiliuotuose kūriniuose.

Pasakojimu siekiama ką nors uždrausti, pavyzdžiui: netinkamu laiku dirbti, mainikauti, derėtis, siekti nepelnytos naudos ir pan. Mitinio pasakojimo išsklotinė gali būti tokia: 1) *pasakotojas*, kuris būna gana aktyvus, siekia išmoningai papasakoti, sukelti baimę klausytojui; 2) *veikėjas*, kuriuo gali būti pats pasakotojas arba kitas dažnai klausytojui žinomas arba pažįstamas asmuo; 3) žinoma arba menama *mitinė būtybė*, jos veiksmai; 4) pasakotojo arba kito žmogaus elgesys *susidūrus su sakmių būtybe*; 5) *padariniai*.

Susidūrimo baigtis gali būti įvairi: žmogus pergudrauja mitinę būtybę arba ji pakenkia, veikėjas įgyja naudos, kuri dažniausiai būna laikina, ir pan. Tokia būtų mitinių pasakojimų archetipinė schema, pagal kurią neretai veikia ir literatūriniai personažai (žr. skyrių „Veronikos nuopuolis ir išteisinimas“).

Erdvės ir laiko tolydumas sakmėse. Kol prieisime prie „Velnių vestuvių“ muzikantui užvestos bylos, šiek tiek pasidomėkime bendresniais, buitinių sakmių lygį pranokstančiais dalykais. Kaip galima įsitikinti, būtybių veikla nėra gilūs mitiniai, juo labiau religiniai įtikėjimai, nes ir patys pateikėjai dažnai pasišaipė iš savo pasakojamų istorijų. Čia pravartu prisiminti tokį mitologų pasakymą apie mitus ir mitinius pasakojimus: *to niekada nebuvo, bet visada yra*.

Šie pasakojimai, jų figūros reiškiasi kaip tam tikri kodai, padedantys įsivaizduoti tai, kas kyla iš žmogaus vidaus, kaip, sakysime, įvairios baimės, sunkiai valdomi kompleksai, netikrumas, noras gerai tvarkyti savo reikalus. Tos figūros tarsi išvaromos iš vidaus, tampa girdimos ir matomos vaizduotės akimis, atlieka apšvalymo paskirtį panašiai kaip šiandien siaubo filmai arba vaikų pasakojamos „šurpės“.

Tų pasakojimų arba perpasakojimų intencija gali būti paslėpta, neįvardyta. Tačiau dalykai, kurie nieko nepaaiškina, nemodeliuoja, nekoduoja, gana greitai išnyksta iš kolektyvinės sąmonės ir atminties. Velnias, apie kurį kalbėsime analizuodami pasirinktą sakmę ir apie kurį daugiausia pasakojama net šiandien, būtų jau užmirštas, jeigu jo vaizdinys nesisietų su tam tikromis erdvės ir laiko interpretacijomis bei jų modeliavimu.

Kaip erdvė, taip ir laikas čia yra šurpiausiai priartinamas prie žmogaus, jame pilna „duobių“, trūkių, kuriuos reikia įveikti ar aplenksti. Mitiniai sakmių veikėjai kartais būna atsidūrę už įprasto, kasdieninio laiko ir erdvės ribų, tiksliau – už kultūros, ten, kur žmogui nėra ką veikti, o jei ten atsiduria, jo veikla tampa nenaudinga ar net pavojinga. Mitiniai pasakojimai, papročiai, agrarinės bei kalendorinės šventės, architektūriniai bei sakraliniai statiniai tokias vietas kraštovaizdyje išskiria, atriboja, paženkliną.

Beje, tos mitinių pasakojimų būtybės ne visada atitinka įprastą antinomiją *gamta / kultūra*. Neretai

jos yra kvalifikuotos, susijusios su amatais, naujomis technologijomis, įrankiais, dar neįprastais kultūriniais bei kulinariniais pomėgiais. Tai tokios savybės, kaip laumių sugebėjimas sparčiai verpti, velnių ryšys su geležimi ir kalvyste, jų pomėgis madingai rengtis ir derėtis su muzikantais, „pridėtinės vertės“, „kredito“ ir „bankinių operacijų“ tvarkymas pelkėse, kemsynuose ir pan. Naujovės, dar nepasisavintos ir neįgijusios bendruomeninių reikšmių, neasimiliuotos kaip kultūros vaizdiniai, būdavo laikomos velnių užneštais pramanais, atsiradusiais užribiuose, kituose erdvės ir laiko rėmuose.

Mitinių įvykių dalyvis ar stebėtojas paprastai būna kur nors nuklydęs, ten viliojamas naujovėmis ir prašmatniais daiktais, nauda, pinigais, kurie įgyjami už bendruomenės ribų ir priklauso, kaip šiandien pasakytume, civilizacijai, priešinamai agrarinei kultūrai. Išklydusiam iš savo saugios erdvės atsiveria visokios pagundos bei gundymai, reikalaujantys individualaus santykio ar apsisprendimo, nes tose vietose nustoja galioti bendruomeninės „cenzūros“, privalomi atsiskaitymai už savo veiksmus.

Štai čia mitinis galvojimas ir apčiuopia erdvės ir laikų sąveiką, nes susiduria bendruomenės laikas, su jame įrašyta patirtimi bei jos perimamaisiais kodais, kartotės samprata, ir „svetimas“, linijinis, kuris pasirodo su naujais civilizacijos ar kitų kraštų pramanais, pertraukia vegetacinius bei kalendorinio laiko ciklus. M. Eliade kalba apie pašventintą ir profanišką laikus, dėl to ir užverdanti kova siekiant dominavimo viename ar kitame opozicijų ruože, tiksliau – vyksta grumtynės tarp Dievo ir senųjų tikėjimų velnio. O į tas grumtynes yra įtraukiamas ir žmogus. Panašiai mūsų mitinėse sakmėse siekiama pirmavimo raistuose, apleistuose pastatuose, kryžkelėse, patamsyje, vidurnakčiais, Kūčių vakarą, Mišių metu ir pan.

Vienas iš tokių veiksnių, kuris svarbus tiek kalbant apie mano pasirinktą sakmę „Velnių vestuvės“, tiek pažintuvių ir vestuvių dainose, tiek apskritai pasakojimuose ir papročiuose, yra *kelionė*, ėjimas ar išėjimas, nes pasikėlusiam eiti tekdavo įveikti visokias ribas, laiko ir erdvės trūkius, apie kurių buvimą jį įspėdavo vietovių pavadinimai, pasakojimai apie jas, pačios gamtos ženklai, įvairios kliūtys, kryžiai, koplytėlės, stogastulpiai [...].

Štai kodėl taip stebimas keliaujantis žmogus tiek folkloriniuose pasakojimuose, tiek klasikoje, tiek ir šiuolaikinėje literatūroje, kurioje vaizduojami senieji kaimo gyventojai. Tarp *stovinčio*, *einančio*, *dirbančio* to paties žmogaus gali būti didelis skirtumas, jis matomas ir girdimas vis kitaip, kitoks.

Žmogus eidavo kaip per teatro sceną, ne visada saugus, įsipainiodamas ar išsipainiodamas iš kažkokių erdvinių pinklių, įgydamas mitinio paslaptingo, keistumo. Čia jam atsiveria erdvės, patyrimai, kurių kasdienybėje lyg ir nebuvo. Taip keliauja J. Apučio veikėjai, R. Granausko senoji Monika Kairienė apysakoje *Gyvenimas po klevu*. Panašiai ir dainuojamojoje tautosakoje, kaip jau matėme, kelionė yra nekasdieniškas, o gali būti ir pavojingas įvykis.

Įsidėmėtina sakmėse vietos ir laiko sąrīša. Net galima teigti, jog laikas čia išskleistas erdvėse, nes peržengus tam tikras ribas ir patekus į kitą aplinkos ruožą tarsi atsiduriama ir kitame laiko atskaitos taške. Pakanka pasitelkti vieną kitą pasaką ar sakmę. Štai mitiniame pasakojime „Naktinių dvasių krikštynos“ (J. Balys. Lietuvių mitologiškos sakmės, London. 1956, p. 72) „maži vyrukai“ į didelį kalną, kur „daug gyveno tokių mažų žmonelių“, pakviečia tarnaitę krikštynomis (pakrikštyti dar nekrikštyto vaiko vėlelę? – M. M.). O kai ji iš ten sugrįžo, tai stebėjosi radusi visai nepažįstamus žmones, kurie paaiškino, jog jos ponai mirę prieš dešimt, o jos čia nebūta net 13 metų. Ar tai ne lietuviška laiko reliatyvumo „teorija“?

Patekus į mitinės veikmės ruožus, paprastai prarandama laiko trukmės nuovoka. Atsikvošima sugiedojus gaidžiams, prašvitus rytui kitoje, nepažįstamoje vietoje. Taigi patenkama į gana keistas laiko ir erdvės duobes, kur veikia velniai, laumės, raganos ir jų vilionės.

Tačiau žmogus turi ir pasirinkimo galimybę, tai yra likti „gerojo“, teisingo ir palankaus laiko pusėje, pagal kurį gyvena bendruomenė, ar pasiduoti pagundoms. Tokios grėsmės nepatiria santūrieji, kurie pavojingu metu būna namuose, tinkamai elgiasi, meldžiasi ar užkerta kelią kenkėjams tikėjimo simboliais.

Mitinės būtybės į žmonių gyvenimą ir į laiką bando įsiterpti virsmo metu: vidurnaktį, pereinant iš vieno kalendorinio rato į kitą, per Kūčias, Jurgines, Jonines, šventvakariais, peržengiant amžiaus ribas

– gimstant, krikštijant, tuokiantis, mirštant, laidojant ir pan. Siekiant išvengti kenkimo, kartais į talką pasikviečiami katalikų šventieji, kuriems patikima globoti tam tikras laiko atkarpas, kitados, matyt, priklausiusias likimo, žemės gyvybinių galių dievybėms bei mitinėms būtybėms [...].

Kartais ir mitinės būtybės turi savo „legalius“ laikotarpus ar dienas, kada galima patirti jų veikmę. Sakysim, ketvirtadieniai buvo laikomi velnių bei laumių diena, tinkama prekiauti, derėtis, piršliauti, tai yra įsitraukti į mitinio laiko tėkmę.

Žmonės stebino laiko galia. Būdamas neapčiuopiamas, jis reiškėsi kaip aukštesnė čia sakralinė, čia profaniška kažin kieno valia. Kartais žmogus jausdavosi stiprus ir paveikus jo atžvilgiu, galintis reguliuoti bei garantuoti laiko vientisumą ir pastovumą. Tokie yra kalendoriniai bei vegetaciniai ciklai, kurių veikmė turėdavo būti nepertraukiama. Tad jų sauga siejama su skalsos, vaisingumą, derlių, palankų laiką globojančiomis dievybėmis ar mitinėmis būtybėmis. Būtent toks vegetacinio ciklo reguliuotojas ankstyvą pavasarį yra Perkūnas, kuris savo griausmu „atidaro“ laiką.

Nepertraukiamo laiko idėją išreiškia folkloriniai pasakojimai apie lino arba rugio kančią, reprezentuojančią uždarus metų ciklus, į kuriuos velnias nepajėgia įsiterpti, klausydamasis, ką šie augalai turi iškentėti, ir pabūgęs pasišalina. Taigi turi būti niekam nepaliekama progų įsiterpti į šią uždara įvykių grandinę, nes veikdamas žmogus savo darbais užsklendžia laiką. Tad prie veikiančio velnias nedrįsta pristoti.

Veikiantieji ir veikiamieji. Dabar peržiūrėkime kandidatų į sakmių veikėjus bei mitinių įvykių stebėtojus, kurie gali tapti įvairių būtybių klastos bei kenkimo aukomis, sąrašą. Tai priklauso nuo amžiaus, lyties, šeiminės padėties, sugebėjimo dirbti žemę, apdoroti derlių, dalyvauti apeigose. Daugiausia reikalų su mitiniais gaivalais turi tie, kurie pažeidžia papročius, nesilaiko bendruomeninio elgesio nuostatų. Kai pažeidžiama ši tvarka, žmogaus veiksmai suvokiami kaip pasišalinimas iš bendruomenės.

Savo bendruomeninio vaidmens, socialinės padėties keitimas siejamas su įvairiais pavojais bei kenkimu, išjudina patamsių, raistų, apleistų vietų neįvairius padarus. Vieni mitinių būtybių poveikį patiria dėl neatsargumo, o kiti dėl savo veiklos pobūdžio yra nuolatos tų paslaptinių jėgų veikiami.

Lietuvių etninėje kultūroje bei folklore vienas iš pamatinių vertės kriterijų buvo *žemė*, tai yra jos nuosavybė, sugebėjimas ja naudotis, tinkamai įsikurti ir kitoms kartoms ją perduoti kaip paveldą. Tad ir ryšys tarp žmonių neretai išreiškiamas per žemę, jos valdymo bei paveldėjimo būdus, kurie užtikrindavo svarbiausios agrarinės kultūros vertybės – šeimos – išlikimą.

Todėl tos tradicinės gyvensenos svarbiausias veikėjas, sėkmės lėmėjas ar dar kitaip – žemdirbys, kaip jau anksčiau sakyta, yra *artojas* ir *audėja*. Tik jie deramu elgesiu apsisaugo nuo kenkimo. Tad jiems nereikia nei aitvaro, nei laumių, nei velnio talkinimo. Jų saugi, „reprezentacinė“ vieta, jau išryškėjusi kalbant apie kelionę ir namus piršlybę ir šeimos dainose, yra dvarelis, kiemas, sodas, buvimas šalia medžio. Tikras žemdirbys veikia vientiso, besikartojančio laiko rate ir savo erdvės centre – sodyboje ir jos aplinkoje.

Tuo tarpu kitą mitinių veikėjų nomenklatūrą sudarė kelios specializuotos grupės. Vienai jų priklausytų burtininkai, užkalbėtojai, žolininkai, elgetos, pribuvėjos, raganos arba vadinamieji raganiai, nuolat patiriantys mitinių jėgų veikmę arba patys tampantys sakmių mitinėmis būtybėmis.

Kitą didelę grupę sudaro mažai ar visai su žemdirbyste nesusiję kalviai, rimoriai, siuvėjai, pagaliau – muzikantai. Jų sugebėjimai, įrankiai, medžiagos įgyjamos už tradicinės bendruomenės ribų, kur retai apsieinama be pinigų, derybų, mainų bei apgavysčių. Paprastai jie neturi savo saugios teritorijos: siuvėjai, muzikantai keliauja, kalvis su savo kalve būna „išstremtas“ į kaimo pakraštį, kur ir darosi visokia velniava.

[...]